

Els orígens del model industrial valencià. Elx, 1850-1930

per Josep Antoni Miranda Encarnación

La industrialització del País Valencià s'ha considerat com un procés frustrat que no quallà fins a la dècada del 1960.¹ D'acord amb aquesta tesi, durant tot el segle XIX i la primera meitat del XX una sèrie de raons —distintes segons cada corrent d'historiadors econòmics— impediren el desenvolupament industrial de la regió, que hagué d'esperar el tret d'eixida del Pla d'Estabilització del 1959 per a transformar les seues estructures, fonamentalment agrícoles, en industrials. Només alguns nuclis, com Alcoi o la Vall del Vinalopó, experimentaren una important industrialització anterior, però foren excepcions, fenòmens aïllats que no arrelarien fins als anys seixanta.² Va ser en aquesta «dècada prodigiosa» que es configurà el model de creixement industrial valencià; un model que Ernest Lluch caracteritzà pel protagonisme de l'empresa mitjana i petita, la producció de béns de consum i de «béns d'inversió que ocupen positures marginals de les deseconomies capitalistes, però necessàries per a la vida social», i el seu desenvolupament espontani, «sense proteccions aranzelàries, sense intervenció d'empreses estatals [...], sense subvencions estatals i sense l'ajuda [...] d'organismes autònoms regionals».³

Davant d'aquests plantejaments, Jordi Nadal ha reivindicat els darrers anys l'important nivell industrial aconseguit per l'economia valenciana a la segona meitat del segle XIX. Per al professor Nadal, el desenvolupament agrícola no fou incompatible amb la indústria moderna, sinó que es constituí el principal impulsor mitjançant la demanda de productes químics, de construccions mecàniques i d'envasos de fusta per a la nova agricultura; el creixement d'aquestes branques del sector secundari convertí València, en començar el segle XX, en la tercera regió més industrialitzada d'Espanya.⁴

1. Segons J. A. Martínez Serrano, E. Reig i V. Soler, «dicho proceso se iniciaría en 1961», encara que fins a la segona meitat de la dècada dels seixanta no adquirirà un caràcter «verdaderamente revolucionario». Vid. *Análisis de la economía valenciana (1886-1972), a través del indicador de la constitución de sociedades*, «Panorama Bursátil», núm. 2 (1976).

2. Un resum de les principals posicions sobre el tema el podeu veure a J. A. TOMÁS CARPI, *La economía valenciana: modelos de interpretación* (València 1976); i, en versió reduïda, a J. HONRUBIA i altres, *La industria valenciana en el umbral de los años ochenta* (València 1982), ps. 31-37.

3. E. LLUCH, *La via valenciana* (València 1976), p. 215.

4. J. NADAL, *La industria fabril española en 1900. Una aproximación*, dins J. NADAL,

Aquesta tesi recull les idees de Juan Antonio Tomás Carpi, que una dècada abans ja havia escrit sobre el problema: «*Si la agricultura ha usurpado excedente a una industria enfermiza que no lo hubiera utilizado, creó, sin embargo, las condiciones, a través de la demanda y la infraestructura promovida a instancias suyas, para que dicha industria empezara a hacer sus primeros pinitos.*»⁵

Però Jordi Nadal va més enllà en descobrir la importància que les activitats industrials tingueren al País Valencià des de mitjan segle XIX i la vàlua d'aquest fenomen per a explicar la puixança industrial contemporània. En definitiva, la seua proposta té dues implicacions importants: que no es pot entendre el desenvolupament de l'economia valenciana des del segle XIX sense considerar el creixement industrial modern que l'acompanyà, i que això mateix succeeix amb el procés d'industrialització si és observat únicament a partir del 1960. Per a entendre la industrialització valenciana cal remuntar-se una centúria més enrere i seguir l'evolució d'aqueixos primers nuclis productius gràcies als quals s'esdevingué l'expansió posterior. Les característiques del model industrial valencià no es forjaren els anys seixanta, sinó des del final del segle XIX.

Però els arguments de Jordi Nadal també són matisables; sobretot, per les activitats industrials que selecciona com a claus del creixement industrial del País Valencià: el sector químic, les construccions mecàniques i el sector de la fusta. No hi ha cap dubte que aquestes activitats foren importants en la industrialització regional, però com que són seleccionades com les més representatives s'emascara el protagonisme fonamental que hi tingueren les indústries de béns de consum, i es desplaça geogràficament el pes industrial des de les àrees «*socialmente industrializadas*» (amb una major proporció de població activa dedicada a la indústria, una classe empresarial dinàmica i present en les *élites* locals, un moviment obrer en gestació...) cap a unes altres amb un caràcter molt més agrari en aquella època.

Segurament que el problema residia en la font utilitzada pel professor Nadal, ja que les estadístiques de la tarifa tercera de la Contribució Industrial i de Comerç tenia unes quotes que s'establien en funció de la maquinària emprada.⁶ Aquestes tendien a engrandir el paper dels subsec-

---

A. CARRERAS i C. SUDRIÀ, *La economía española en el siglo XX. Una perspectiva histórica* (Barcelona 1987). També J. NADAL, *El desenvolupament de l'economia valenciana a la segona meitat del segle XIX: una via exclusivament agrària?*, «*Recerques*», 19 (1987), ps. 115-132 (n'hi ha versió castellana: J. NADAL i A. CARRERAS, *Pautas regionales de la industrialización española (siglos XIX y XX)* [Barcelona 1990]).

5. J. A. TOMÁS CARPI, *op. cit.*, p. 33.

6. Article 46 del *Reglamento para la imposición, administración y cobranza de la Contribución Industrial y de Comercio, aprobado por Real Decreto de 28 de mayo de 1986.*

tors industrials més mecanitzats i a disminuir els subsectors més intensius en mà d'obra, com la producció del calcer. Per això, amb una major varietat de fonts, l'estudi de Vicent Soler sobre el desenvolupament de la indústria al País Valencià durant la Primera Guerra Mundial, plantejant la base industrial anterior, reflecteix amb més exactitud quines foren les branques productives en creixement des del segle XIX i on se situaven.⁷

Entre els subsectors industrials expansius hi havia el calcer, localitzat preferentment a la Vall del Vinalopó. Dos municipis, Elda i Elx, eren els centres d'aquesta producció, cadascun amb una especialitat diferent. Elda era el centre productor més important de calcer de cuiro; Elx ho era de calcer tèxtil. Ambdós llocs exerciren un paper essencial en el desenvolupament de la dècada del 1960, aportant unes estructures empresarials que es gestaren en el trànsit del segle XIX al XX i que, amb poques modificacions, s'ha mantingut fins als nostres dies. Quantitativament, pel volum de la seua producció i pel nombre de mà d'obra industrial, Elx n'era el nucli major. Ens ocuparem d'aquesta ciutat en aquest article, analitzarem com es configurà la seua indústria a fi d'oferir els elements per a una reflexió més àmplia sobre l'economia i la societat valencianes i les raons històriques de la seua configuració actual.

I. *La industrialització*

El municipi d'Elx, cap de la comarca del Baix Vinalopó, començà la seva etapa industrial en l'últim terç del segle XIX, encara que en aquells moments ja comptava amb una llarga i variada experiència artesana.⁸ La fabricació de calcer tèxtil —espartenyas— va ser l'activitat líder en la seua industrialització, i va actuar com a principal protagonista tant en el creixement de la producció com en l'impuls per a les altres indústries o la responsabilitat en les transformacions socials. El 1890 la ciutat comptava ja amb més de vuitanta fàbriques espartenyeres i en proporcionava al mercat sis milions de parells anuals. Quaranta anys després el nombre d'empreses era el mateix, però la producció s'havia multiplicat per sis i, a més, anava acompanyada per una important indústria del calcer de pell i per un modern sector de semielaborats tèxtils.

El primer impuls industrialitzador es reflectí més en innovacions organitzatives i de gestió que en novetats en l'àmbit de la producció. No obstant això, aquestes també es produïren: a finals de la dècada del 1860

7. V. SOLER, *Guerra i expansió industrial: País Valencià (1914-1923)* (València 1984).

8. P. RUIZ TORRES, *Señores y propietarios. Cambio social en el sur del País Valenciano, 1650-1850* (València 1981); i V. GOZÁLVEZ PÉREZ, *La ciudad de Elche. Estudio geográfico* (València 1976).

s'introduí el jute com a nova primera matèria per a l'elaboració de les soles, cosa que va permetre abaratir notablement l'espardenya i augmentar-ne el mercat. Pocs anys després se'n facilità la fabricació amb l'ús de màquines de cosir —les famoses «Singer»— per a l'enfranquit. Les transformacions més importants, però, no arribaren fins a finals dels anys vuitanta. Aleshores les empreses espardenyeres començaren a adoptar unes dimensions més racionals, i desaparegueren nombroses fàbriques petites, amb menys de cinc operadors declarats, que havien caracteritzat la dècada anterior. D'aquesta manera, es consolidà el model d'empresa mitjana, amb un nombre de treballadors declarats legalment que oscil·lava entre sis i vint.⁹ Al mateix temps s'aconseguia l'especialització productiva en el sector i se separava la fabricació dels semielaborats —trena de jute o cànem i lona de cotó— de l'elaboració concreta de l'espardenya. Fins aleshores eren molts els tallers i les fàbriques d'espardenyes que disposaven dels seus propis telers manuals per a proporcionar-se aquests semielaborats. Però aquests telers desaparegueren davant la competència d'empreses tèxtils especialitzades que s'instal·laren en el mateix municipi, empreses amb una mecanització avançada i que requerien una inversió de capital constant molt alta si la comparem amb la inversió habitual en les fàbriques d'espardenyes. En pocs anys els moderns telers hidràulics substituïren totalment els manuals.

El desenvolupament industrial fou paral·lel a una important renovació de les estructures agràries. Davant el creixement inusitat de la demanda exterior per a certs productes del camp valencià, s'anà consolidant a la regió una agricultura especialitzada, abocada al mercat. La demanda de béns de consum s'incrementà per les necessitats d'aquest sector cada vegada més ampli de la població camperola, que gaudia d'una renda major.¹⁰ El perfeccionament de la xarxa de comunicacions mitjançant el ferrocarril i l'augment dels rendiments en l'Espanya cerealícola, també immersa en un moviment de renovació i de millores tècniques,¹¹ ampliaren encara més aquesta demanda i permeteren que sorgiren nuclis industrials com Elx, amb una fortíssima especialització en un determinat producte. Al mateix temps, els beneficis obtinguts pels propietaris agrícoles,

9. Dades obtingudes a través de les matrícules industrials (Arxiu Municipal d'Elx, Secció d'Estadística).

10. J. A. MARTÍNEZ, E. REIG, V. SOLER i J. SORRIBES, *Introducció a l'economia del País Valencià* (València 1980), ps. 31-35.

11. R. GARRABOU i A. SANZ, *La agricultura española durante el siglo XIX: ¿inmovilismo o cambio?*, dins *Historia agraria de la España contemporánea. 2. Expansión y crisis (1850-1900)* (Barcelona 1985). També, Àngel SANZ, *La agricultura española durante el primer tercio del siglo XX: un sector en transformación*, dins J. NADAL, A. CARRERAS i C. SUDRIÀ, *op. cit.*, ps. 237-257.

sobretot en una zona de petita propietat com era el Baix Vinalopó, i pels comerciants, crearen una acumulació de capital de caràcter modest, però disposada per a la inversió en una indústria que no tinguera moltes exigències financeres. Les transformacions en l'agricultura aportaren, també, mà d'obra.

En iniciar-se el segle XX aparegueren a Elx les primeres fàbriques de calcer de pell, muntades pels mateixos empresaris espardenyers. Encara que en el municipi hi hagué durant el segle XIX una important artesania sabatera i fins a la dècada del 1870 estigueren en funcionament dues adoberies, aquesta activitat s'havia estancat davant l'irresistible apogeu del calçat de cànem i jute. Això no obstant, el desenvolupament de la indústria de l'espardenya generà tota una xarxa de serveis i —cosa que fou decisiva— el coneixement del negoci i dels mercats que invitava a satisfer unes altres demandes de calçat.¹² Les fàbriques d'espardenyas aviat començaren a produir sabatilles de tot tipus i el pas següent fou l'aparició d'algunes empreses dedicades al calçat de pell.¹³

La primera dècada del segle XX va aportar també un increment de la mecanització en general: n'és una bona prova el creixement que experimenta aleshores la quantitat recaptada en concepte d'ús de força hidràulica, la presència de maquinària complexa en indústries que fins aquells temps no l'havien utilitzada —com la de la fusta— i el major nombre d'apartats i la major diversitat en les indústries ja mecanitzades, com el tèxtil. D'altra banda, la tendència entre les empreses es dirigia cap a l'ampliació en les seues dimensions i en la seua capacitat productiva: les fàbriques tèxtils afegien noves seccions de tint i de blanqueig, dotaven les fàbriques d'algeps de més forns, els molins tradicionals es transformaven en fàbriques de cerndre i classificar les farines...

Aquest desenvolupament industrial s'accelerà gràcies a l'extraordinària conjuntura econòmica que imposà la Primera Guerra Mundial. Malgrat les dificultats per a abastar-se de primeres matèries i per al transport de les exportacions,¹⁴ tot i ser certa l'elevació dels salaris i de les con-

12. J. M. BERNABÉ MAESTRE, *Indústria i subdesenvolupament al País Valencià. El calçat a la Vall del Vinalopó* (Mallorca 1976), p. 83; i V. SOLER, *Guerra i expansió industrial: País Valencià (1914-1923)* (València 1984), ps. 120-121.

13. Segons l'«Anuario Comercial de Bailly-Bailliere», el 1904 Elx tenia deu fàbriques de sabates, la majoria en mans d'empresaris també dedicats a la indústria de l'espardenya: Antonio Almela Navarro, Vicente Castaño Martínez, Lino Mateo, Vicente Sansano Fenoll, Torregrosa y Compañía, Seller Hermanos i Juan Segarra.

14. L'escassetat de jute, de cànem i de cotó s'intentà pal·liar recorrent a uns altres materials d'inferior qualitat, com l'espart, la pita i l'abacà, que, tot i veure com s'elevaven els seus preus, estaven més a l'abast i no encarien tant la producció («Trabajo», 31-x-1915).

tínues queixes de la patronal, la indústria espartenyera gaudí durant els anys del conflicte bèl·lic de beneficis excepcionals, i, de retruc, el conjunt de l'economia elxana.¹⁵

Durant els anys vint els guanys de la guerra foren aplicats a la renovació. Per a l'espartenya, aquest procés es va fonamentar en l'electrificació i en l'ús d'un nou material, el cautxú.¹⁶ Les soles de cautxú abaraten els costos de producció i permeten oferir un calçat econòmic i consistent. Naixia així a Elx una nova indústria auxiliar del calcer, la fabricació de soles de plàstic, que constituïria un pilar bàsic per al posterior desenvolupament industrial del municipi.¹⁷ D'altra banda, les empreses de calçat de pell multiplicaren el seu nombre —més de trenta el 1922— i la seua producció, i reberen un important transvasament de capital des de la indústria espartenyera. En el tèxtil també se seguí aquesta tendència expansiva; si fins al període de la Primera Guerra Mundial el creixement es donà dins d'unes poques empreses, amb les excepcionals condicions dels anys de la guerra començaren a sorgir noves empreses tèxtils. Algunes d'aquestes noves iniciatives no eren sinó petites fàbriques amb un considerable retard tècnic, però d'altres eren empreses importants a causa de les fortes inversions, de manera que la producció tèxtil es confirmà els anys vint com l'activitat industrial més mecanitzada i amb majors inversions en capital constant de l'economia il·licitana.

II. *El model d'empresa espartenyera*

Les empreses que realitzaren l'expansió de la indústria espartenyera a Elx durant el període de Restauració eren de dimensions reduïdes —mitjanes en els casos més destacats— i tenien un fort caràcter familiar. Les societats eren una minoria i quasi totes estaven constituïdes per persones relacionades per vincles de parentiu. L'empresa habitual era la personal, on s'identificava la propietat amb la gestió i on l'empresari supervisava totes les activitats. El capital invertit era mínim i es disposava d'una infraestructura reduïdíssima, composta per poc més d'una nau i al-

15. M. SEVILLA JIMÉNEZ, *Economía e industria. La evolución de Elche en el último siglo*, dins DIVERSOS AUTORS, *Cien años de la historia de Elche i de su Caja de Ahorros (1886-1986)* (Alacant 1986).

16. En realitat, els motors elèctrics havien començat a instal·lar-se en algunes fàbriques d'espartenyas des dels anys de la Primera Guerra Mundial, però la seua difusió no arribà fins a la dècada del 1920. La nova energia s'aplicava a les màquines de cosir les soles i a les de ribetejar i enfranquir, i va suposar un sensible increment de la productivitat.

17. J. M. BERNABÉ MAESTRE, *La industria del calzado en el Valle del Vinalopó* (València 1976), ps. 118-126.

gunes eines. En compensació, el recurs al crèdit a curt termini o mitjà resultava imprescindible, igual que la forta proporció de treball que es realitzava a domicili.

En efecte, des dels seus orígens i fins a l'actualitat, la indústria del calcer valencià ha tingut un dels pilars en el treball a domicili. A les fàbriques elxanes d'espardenyes hi havia els encarregats de disposar les primeres matèries i aquells que muntaven i acabaven el producte, però fora, en els carrers i les places o en les cases, un grup molt més nombrós de treballadors realitzava les tasques intermèdies. A principis del segle xx, per cada operari fabril hi havia dos treballadors a domicili, i aquesta proporció encara es feia major entre les dones i els menors de catorze anys.¹⁸

Aprofitant la mà d'obra exterior, el tipus mitjà d'empreses espardenyeres en fabricava anualment uns setanta-cinc mil parells,¹⁹ amb un valor de més de cinquanta mil pessetes i uns beneficis nets pròxims a les cinc mil. Aquesta empresa model podia donar ocupació a més d'un centenar de treballadors, la majoria a domicili, però en les matrícules industrials —és a dir, davant la fiscalitat— només en declaraven sis.

Malgrat la utilitat que pot tenir aquest model per a sintetitzar les característiques de les empreses il·licitanes, és cert que hi havia diferències sensibles entre aquestes. Pel que fa a la producció, per exemple, trobem casos exageradament per damunt de la mitjana (Vda. de J. Macià, quasi mig milió de parells anuals) i per sota (Jerónimo Hernández, amb només sis mil). Sobre el capital invertit, mentre que moltes empreses declaraven tenir-lo inferior a cinc mil pessetes, ens trobem amb societats, com la de Pomares y Torregrosa, que el valorava en quasi setanta mil.²⁰

Precisament, ha estat en el capital, en l'escassa capacitat financera dels empresaris, on s'ha buscat l'explicació del model elxà d'indústria descentralitzada, petita empresa i treball a domicili. Però aquesta explicació és insuficient. Resulta innegable que moltes empreses sorgien amb uns capitals mínims, la qual cosa no vol dir que no hi hagués industrials amb recursos per a invertir en les empreses si ho desitjaven. Però els empresaris preferien diversificar les seues inversions abans que augmentar-les en les seues fàbriques de calcer tèxtil. Disposem de dos casos paradigmàtics, el de Jaime Beltrán López i el de Vicente Sansano Fenoll. El primer, fabricant d'espardenyes des del 1881, va complementar aquesta activitat primer amb una empresa de sabó i amb una altra de ceràmica i, més tard, amb el comerç del cànem, en brut i elaborat, i de calçat de pell. El segon, que fou president de l'organització patronal local i com a

18. *Datos estadísticos sobre la industria del calzado proporcionados por el «Centro Industria Alpargatera» a Pedro Ibarra* (Arxiu Municipal d'Elx, Secció Històrica).

19. Informe empresarial, 1913 (Arxiu Municipal d'Elx, Secció Històrica).

20. Protocol del notari José Gómez Aznar (15-I-1883).

tal clamava per la manca d'inversions en la indústria espartenyera,²¹ a mesura que augmentà el seu capital, en lloc d'incrementar els recursos de la seua fàbrica, optà també per la inversió en unes altres indústries, concretament en la tèxtil i la sabatera. A més a més, el tipus d'empreses tèxtils que hi aparegué a finals del segle XIX mostra clarament que, en el cas de necessitar una inversió important, ho aconseguirien fàcilment per mitjà de l'associacionisme.

III. *Les empreses tèxtils davant les empreses de calçat*

Cal aprofundir en la comparació entre les empreses de calçat i les empreses de semielaborats tèxtils per a poder arribar a comprendre el sistema industrial que ha caracteritzat Elx i gran part dels nuclis fabrils del País Valencià fins als nostres dies. Davant la multitud d'empreses espartenyeres, la indústria tèxtil il·licitana —productora de semielaborats per a aquestes empreses— estava concentrada en unes poques firmes. Fins als anys de la Primera Guerra Mundial quatre empreses monopolitzaven pràcticament la producció tèxtil: eren les de Revenga y Cía, Quesada y Cía, Ripoll Hermanos y Parrés i Fernández y Cía. Es tractava de fàbriques modernes, àmplies i mecanitzades, que no recorrien al treball a domicili i tributaven per contribució industrial el doble que la major empresa espartenyera i en alguns casos fins a cinc vegades més. Els seus capitals eren fruit de l'associació i provenien tant de l'agricultura com de la banca personal o de la mateixa indústria del calcer.²²

¿Per què en un mateix municipi, i en ocasions amb els mateixos empresaris, sorgiren dos models d'empresa tan diferents? Sobretot, hem d'observar el diferent caràcter d'una producció i de l'altra. El tèxtil es prestava a la producció en grans sèries i comportava unes despeses d'instal·lació i de manteniment fixes, poc flexibles a les variacions de la producció; per tant, havia de buscar, necessàriament, les economies d'escala, internes a l'empresa. La indústria del calcer, al contrari, havia d'oferir una àmplia gamma de models i canviar-los segons les modes; per això, per a aquest tipus de fàbrica resultava molt més difícil la mecanització —sobretot fins que es va difondre l'energia elèctrica—, ja que comportava unes fortes inversions en capital constant a les quals no es veia prou rendibilitat. D'altra banda, podia disposar d'una xarxa de treballadors a domicili que actuava com a amortidor davant les fluctuacions de la de-

21. Vegeu el setmanari de la patronal, «La Industria i el Pueblo», dels anys 1905 i 1906.

22. La dicotomia entre empreses tèxtils i empreses de calcer també tingué el seu reflex en l'aspecte físic de les fàbriques (vid. el meu article *Una aproximación a la tipología fabril de la primera industrialización ilicitana*, «Canelobre» [tardor-hivern de 1989]).

manda i permetia incrementar la producció quan es volia, sense haver de mantenir una gravosa estructura fixa.

El mercat interior espanyol de béns de consum durant el període de la Restauració era limitat i inestable, dependent en gran mesura de les conjuntures agrícoles. En aquestes condicions, les petites i mitjanes empreses productores de calcer tenien avantatges comparatius sobre les grans, ja que la xarxa de serveis i d'indústries auxiliars feia possible destinar tota la inversió a producte real i adequar-se amb una extraordinària rapidesa a la demanda. És a dir, la pèrdua de possibles economies internes d'escala es veia compensada per les economies externes de localització: la reducció de serveis generals, l'augment de la divisió del treball, la major mecanització i també els altres avantatges que propicien l'ampliació de l'empresa eren suplertes en la producció de calcer gràcies al «*número y funciones de otras empresas de esa misma industria*», que estaven localitzades en el municipi elxà.²³

Les empreses de calcer gaudien, normalment, de mà d'obra preparada, una xarxa comercial d'abastament i de distribució, de transport, d'indústries de semielaborats i d'accessoris, de subministrament de maquinària i de tallers per a la seua reparació, etcètera. Aquest entramat auxiliar d'indústries i de serveis, del qual el conjunt de treballadors a domicili era una part fonamental, feia que per a muntar una fàbrica la inversió imprescindible en capital constant fóra escassa, cosa que permetia la presència d'empresaris amb uns mitjans propis molt limitats, i si en tenien prou el distribuïen en altres negocis per a buscar la màxima rendibilitat. El model de fàbrica petita que es va imposar com a conseqüència d'això va mantenir la indústria espanyola amb uns nivells mínims de capital, i per tant es veí obligada a dependre del préstec a curt termini i del crèdit en la compra de les primeres matèries, que rebien a principis de la temporada i moltes vegades no es pagaven fins a l'acabament. Aquesta dependència financera es feia evident, de manera fatal, quan per qualsevol circumstància es restringien els crèdits, com va succeir el 1914, en iniciar-se la Primera Guerra Mundial.

D'altra banda, el sistema de finançament explica moltes de les característiques de la indústria del calcer a Elx. Tenint en compte aquestes característiques s'entén la concentració del treball en una temporada d'uns quants mesos, en què es feien jornades exhaustives. També s'entén la preocupació dels fabricants per vendre al més aviat possible, la seua incapacitat per a formar blocs que mantingueren els preus davant dels com-

23. H. W. RICHARDSON, *Economía regional y urbana* (Madrid 1986), p. 233. D'aquests conceptes, aplicats a l'àmbit concret del País Valencià, també se n'han ocupat Martín Sevilla (*Crecimiento y urbanización. Elche, 1960-80* [València 1985]) i Rosa M. Jordà (*La industria en el desarrollo del área metropolitana de Valencia*. [València 1986]).

pradors i que exerciren pressió sobre els subministradors de productes intermedis, i la necessitat d'endormiscar i fins i tot de tancar les fàbriques en concloure la temporada.²⁴ Aquestes característiques eren, al capdavant, una part de l'estratègia utilitzada per a funcionar amb un capital propi molt reduït.

IV. *Els empresaris*

Dins de l'empresariat il·licità hi havia grans diferències, tant en recursos econòmics com en formació i en la manera d'entendre els negocis. Aquesta diversitat es pot exemplificar en els casos de Gervasio Torregrosa Parreño i Vicente Serrano Serrano. El primer era un home culte, de família de terratinents i amb negocis comercials, obert a les més variades inciatives econòmiques. El segon, d'origen popular, fou un autèntic *self-made man*, coneixedor de la indústria espardenyera fins als últims detalls, però sense formació per a altres negocis, que dirigia la seua empresa d'una manera personalista. Malgrat aquesta diversitat, en el període de la Restauració l'empresariat il·licità —sobretot el de la indústria espardenyera— tenia una imatge tipus, ben reflectida a la premsa de l'època.²⁵ Aquesta imatge era la d'un home d'origen modest, sovint un antic treballador que havia fet valer el seu coneixement de la producció per a muntar un petit taller, on treballava tota la família, i a partir d'aquí havia anat progressant.²⁶ Amb les dades sobre l'origen dels empresaris que hem aconseguit, per mitjà dels padrons d'habitants, el registre de societats i el de les contribucions rústica i industrial i comercial, aquesta imatge sembla confirmar-se en molts casos i, fins i tot, ens ho palesen altres fonts.²⁷ Però també es constata que un nombre important d'empresaris provenien de l'agricultura i de les altres indústries o del comerç.

Resulta interessant de comparar-ho amb el que succeí a Catalunya, ja que el Principat és el bressol de la industrialització de l'estat i el cas més ben estudiat. Com ja va assenyalar fa molts anys el doctor Vilà Va-

24. Trobem nombrosos testimonis d'aquests temors i d'aquestes disputes en els dos òrgans de premsa de què disposà la patronal, els setmanaris «La Indústria y el Pueblo» i «Industria».

25. També trobem aquesta imatge en la intel·ligent crònica sobre el seu temps que redactà Pere Ibarra (*Historia de Elche* [Alacant 1895]).

26. «La Indústria y el Pueblo», núm. 26 (1905).

27. Fins a tal punt era freqüent l'ascens de treballador a petit empresari que, el 1899, la mutualitat *Círculo Obrero Ilicitano* va aprovar un nou article en els estatuts, «*concediendo todos los derechos al socio obrero, que después de haber ingresado en el Círculo, llegue a la categoría de industrial o propietario y a pagar contribución*» («El Pueblo de Elche», 20-III-1899).

lentí, l'empresari de la industrialització catalana tingué el seu origen en l'artesanat i en les famílies rurals adinerades, però també en treballadors especialitzats i administratius que, «*casi sin capital*» i «*a fuerza de una labor tenaz cotidiana*», esdevingueren petits fabricants i posteriorment ampliaren el negoci. Mig segle després, el mateix fenomen es repetí a Elx.²⁸

Independentment de la seua procedència social, i tret d'unes poques excepcions, els empresaris d'Elx no procedien de l'exterior, sinó que eren naturals del mateix municipi. Es tractava d'homes adults, amb una edat mitjana d'uns 45 anys, casats amb il·licitanes i que ocupaven els seus fills en la fàbrica, bé a càrrec de l'oficina (*amanuenses* i *empleados* segons els padrons) o directament en la producció (*jornaleros*). La dona només accedia a la direcció empresarial si enviudava o heretava la fàbrica del marit, i, a més, únicament de manera transitòria, ja que es veia rellevada pels fills mascles quan aquests aconseguien la formació necessària. Era freqüent trobar famílies senceres d'empresaris, és a dir, diversos germans, cadascun amb la seua pròpia fàbrica: José i Pedro Castaño Castell, Juan i Pascual Martínez Fuster, Gervasio i Casto Torregrosa Parreño, Jaime, Francisco i José Fernández Bernad, etc.

Hi hagué empresaris dinàmics que invertiren en diverses societats, però la tendència general identificava la gestió amb la propietat i l'empresa coincidia amb una fàbrica concreta. L'empresari era més un directiu que un capitalista,²⁹ es convertia en empresari perquè coneixia la producció en totes les facetes, però la seua capacitat d'inversió era, generalment, mínima i depenia molt del crèdit. A la fàbrica, les seues funcions es multiplicaven: feia de gerent, de tècnic, de viatjant i fins i tot de treballador si calien braços per a acabar una comanda.

En observar qui integrava l'élite local des del final del segle XIX es fa evident l'ascens social d'aquests empresaris i el caràcter industrial que presentava ja el municipi:³⁰ com assenyala Francisco Moreno Sáez, «*a diferencia de lo que ocurre en otras localidades de la provincia de Alicante en esos años, el peso de los industriales entre la clase dominante de Elche*

28. J. VILA VALENTÍ, *El origen de la industria catalana moderna*, «Estudios Geográficos», LXXVIII (1960), ps. 5-40. Aquest tipus d'empresari fou també freqüent a Guipúscoa, un altre regne de la petita i mitjana empresa (L. CASTELLS, *Modernización y dinámica política en la sociedad guipuzcoana de la Restauración. 1876-1915* [Madrid 1987]).

29. Sobre els conceptes d'«empresari», «directiu» i «capitalista», *vid.* F. REDDICH, *The Business Leader in Theory and Reality*, «American Journal of Economics and Sociology», 8, (1948-49).

30. Entenem per *élite* el «*grupo generalizado dirigente del poder dentro de la sociedad*» que concentra el domini polític i l'econòmic, el prestigi social, la pràctica cultural i l'autoritat ideològica (G. W. McDONOGH, *Las buenas familias de Barcelona. Historia social de poder en la era industrial* [Barcelona 1989]).

es absolutamente decisivo». ³¹ Els fabricants de calçat els trobem en la política, el periodisme i els principals actes socials del municipi. Molts tenien també terres i participaven en uns altres negocis. Apareixien en totes les iniciatives que significaven progrés econòmic, com la fundació de la Caixa d'Estalvis d'Elx, l'extensió del regadiu o les empreses elèctriques. Eren regidors, alcaldes, propietaris i redactors de publicacions, figuraven entre els principals contribuents a l'erari públic i integraven les societats culturals.

De la relació entre els empresaris espanyols i les activitats agrícoles, en tenim nombroses evidències. Molts dels fabricants eren propietaris de terres i hi havia una comunitat d'interessos entre industrials i propietaris, units per vincles familiars o pel propi benefici. La Comunidad de Labradores era la principal organització dels propietaris agrícoles il·licitants i entre els seus dirigents hi havia alguns destacats industrials, com Casto Torregrosa Parreño, José Pomares Alamo, José Pomares Rotí i Diego Quiles Quiles. A més, diversos industrials exerciren càrrecs de responsabilitat i invertiren capitals en el sistema de regadiu i en els projectes per a la seua ampliació. ³²

En el camp de la política, els industrials elxans manifestaren inquietuds exclusivament locals i no es decantaren unànimement per cap tendència, sinó que estigueren presents en pràcticament tots els partits, a excepció dels obrers, encara que també n'hi hagué que mantingueren una estreta relació amb aquests. Segurament el tret comú fou la concepció més personal i pràctica de la política que no ideològica; característica, d'altra banda, molt generalitzada entre tota la classe política local d'aquells temps. ³³

Els inquiets empresaris del calcer dirigiren també el reduït món de l'art i de la cultura dins el municipi. L'Ateneo Ilicitano, una «*sociedad científica, artística y literaria*», ³⁴ va tenir com a vice-president Gervasio Torregrosa Parreño, i Antonio Sánchez Bernad va presidir la societat cultural més activa, Blanco y Negro, i la Creu Roja local. Fins i tot en l'origen de les primeres organitzacions obreres es deixà sentir l'estímul dels fabricants, tal vegada a causa de l'origen modest de molts i l'escassa

31. F. MORENO, *El movimiento obrero en Elche (1890-1931)* (Alacant 1987), p. 53.

32. Gervasio Torregrosa fou vocal de la sèquia de Marxena i va participar en la societat La Antisequia; Vicente Sansano fou membre actiu dels projectes Aguas de la Alcoraya i Riegos de Levante; etc.

33. Els exemples més destacats d'aquest anar i venir per la política local són els de Vicente Sansano Fenoll i Antonio Sánchez Bernad, personatges extraordinàriament dotats per al transfuguisme polític.

34. La documentació d'aquesta societat es conserva a l'Arxiu Municipal d'Elx, Secció del Tresor Històric.

distància social que els separava de la classe treballadora. Foren els empresaris Sánchez Fernández i Sánchez Marco els qui sufragaren les primeres despeses del Círculo Obrero Ilicitano, bressol del sindicalisme a la ciutat, i posteriorment l'activitat d'aquest centre la reanimarien uns altres fabricants, fins que el Círculo adoptà un marcat caràcter de classe.³⁵

Paradoxalment, la patronal il·licitana tardà més a organitzar-se que els treballadors. Des de principis de la dècada del 1880 anaren apareixent a la ciutat societats de treballadors de característiques diverses (d'ajuda mútua, cooperatives de producció i de consum, etc.), llocs on tenien la possibilitat d'organitzar-se. Però els empresaris espanyols no crearen una associació pròpia fins el 1899. Aquest retard s'explica en part per la disparitat en l'origen i en la fortuna dels propietaris de fàbriques, alguns amb recursos ben escassos, però també per l'individualisme que els ha caracteritzat sempre i per la feroç competència que mantenien. Fins a l'arribada del segle xx, juntament amb el grup d'empresaris més potents econòmicament i amb una posició social clarament superior, la major part de fabricants estava constituït per homes amb un capital escàs. Aquests industrials es diferenciaven dels treballadors únicament per la distinta funció en el procés productiu, que actuaven com a directius,³⁶ ja que els treballadors tenien els mitjans de producció que utilitzaven i, mitjançant la utilització d'aprenents, actuaven també com a extractors de plus-vàlua. En aquestes circumstàncies es comprèn que amos i obrers coincidiren en la fundació de les primeres societats de socors mutus i que no sorgira una organització empresarial pròpia. Tanmateix, a mesura que la indústria espanyola anava desenvolupant-se, els industrials es configuraven com a grup social dominant, amb uns interessos específics, ben distints i en ocasions oposats als de la classe treballadora. Aquesta transformació es pronuncià a partir dels últims anys de la dècada del 1880 i a principis de la següent com a conseqüència dels canvis qualitatius que aleshores es produïren en l'estructura de la indústria il·licitana.

El 1899 es va crear el Gremio de Fabricantes de Alpargatas, presidit per Eliodoro Vidal. Aquesta agrupació fou el precedent immediat del Centro Industria Alpargatera, vertadera entitat representativa de la patronal durant tot el període de la Restauració, i del qual tenim notícies a partir del 1901.³⁷ Estaven integrats al Centre no sols la major part dels

35. F. MORENO, *op. cit.*, ps. 160-161.

36. Així s'explica l'existència d'empresaris afins a les societats obreres i, fins i tot, com Francisco Miñana, militants de l'agrupació socialista. El 1903, durant la llarga vaga, un grup d'aquests fabricants fundaren la societat Serrano, Pascual, Gomis y Cía, que donava treball als vaguistes i es desmarcava de la postura de la patronal (J. VIVES, *La huelga de Elche. 1903* [Alacant 1974]).

37. *El Centro Industria Alpargatera al Pueblo de Elche* (10-XII-1901) (Arxiu Municipal d'Elx, Tresor Històric).

empresaris espadenyers, sinó també molts dels propietaris de les indústries afins i dels representants del calcer. Era, de molt, «*el organismo patronal más poderoso de Elche*».³⁸

Durant les darreries del segle XIX i les primeres dècades del XX l'organització patronal manté un interès tan constant com poc efectiu per la coordinació de la indústria espadenyera elxana i la defensa davant la competència exterior i els proveïdors de primeres matèries. Els seus principals esforços anaven adreçats a fer desaparèixer la dura rivalitat entre els mateixos fabricants d'Elx, adoptant una política comercial i de salaris comuna. Però els resultats foren molt pobres, ja que, si abans de començar la temporada de vendes, la majoria dels industrials es mostrava disposada a acatar els acords del Centre, aquesta bona disposició desapareixia quan s'havien de portar a la pràctica aquests acords, ja que aleshores tots lluitaven per aconseguir acaparar la major porció de mercat possible i rebaixar algun punt els salaris. Els intents d'assolir una estratègia comuna per a la producció espadenyera il·licitana es repetiren des de la creació del Centro Industria Alpargatera, sempre amb la mateixa fortuna. Aquest centre encara funcionava durant el període de la Dictadura de Primo de Rivera.³⁹

Davant els proveïdors de primeres matèries, els empresaris tampoc no aconseguiren formar un bloc sòlid i a penes tingueren capacitat de pressió. La principal demanda era la de trena de jute i els més importants fabricants d'aquesta es trobaren organitzats en el Trust de Trenzadores, de manera que, a causa de la seva debilitat i de la coordinació de les empreses tèxtils, els industrials d'Elx hagueren de resignar-se i acceptar sempre les imposicions, en preus i en quantitats, del seus proveïdors.

On l'organització patronal es mostrà més efectiva fou en la defensa dels interessos de la indústria local davant de l'exterior. Així, per exemple, el 1906, aconseguí frenar l'intent d'uns fabricants d'Asp, els germans Calpena, per a quedar-se la patent de la vira en la sola de les espadenyas —un adornament de moda— i, nou anys després, aconseguí que es reconeguera aquesta patent per als fabricants d'Elx.

Si en aquests aspectes el Centro Industria Alpargatera va mantenir una línia d'actuació constant, en la seua postura davant els treballadors experimentà canvis molt notables. *Grosso modo* hi podem diferenciar tres períodes: en principi, l'associació patronal sorgí com a reacció davant el moviment obrer, i fruit de la prova de força entre aquesta i els sindicats fou la llarga vaga del 1903. Després d'aquesta vaga, amb el declivi de les

38. F. MORENO, *op. cit.*, p. 58.

39. Aquests intents tingueren el seu millor moment el 1906, quan Vicente Sansano Fenoll era el president del Centro Industria Alpargatera (*vid.* «La Industria y el Pueblo», núm. 82, 9-XI-1906).

organitzacions reivindicatives dels treballadors, el Centre adoptà una actitud paternalista. Es comentava que els amos i els obrers tenien un interès comú per traure avant la indústria d'Elx i sovintejaven les declaracions sobre els drets i les necessitats dels treballadors; eren els temps del protagonisme de Vicente Sansano en la patronal i de «La Industria y el Pueblo» com a òrgan d'expressió. Això no obstant, durant els darrers anys de la Gran Guerra la postura del Centre tornà a canviar i esdevingué una oposició frontal a les associacions sindicals, coordinada amb la postura de la patronal a nivell estatal i feta pública a través del setmanari «La Industria». Davant les pretensions del Sindicato del Ramo de la Alpargata d'obtenir un reconeixement oficial, els empresaris constituïren, el maig de 1920, la Federación Patronal, a imitació de l'entitat d'igual nom sorgida a Catalunya l'any anterior. Era una peça més en el conflicte entre el moviment obrer en expansió i un empresariat que estava disposat a no cedir ni un borrall en el seu predomini social i que buscava una posició avantatjosa per plantar cara a les dificultats econòmiques de la postguerra.⁴⁰ Fins als darrers anys de la monarquia el resultat s'inclinà absolutament cap al costat de la patronal, que no va permetre unificar els salaris.

40. Segons Fernando del Rey, «el control de esta Federación (en Cataluña) estaba en manos de los sectores más radicalizados del espectro patronal, aquellos burgueses nuevos que nacieron con los beneficios producidos por la I Guerra Mundial» (op. cit., p. 32).